

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MTA

JUDAISZTIKAI KUTATÓCSOPORT

ÉRTESÍTŐ

5.
szám

1992.
április

Meir Ayali

A kételkedő talmudista.

Elisa ben Abuja a Paradicsomkertben

Meir Ayali

A kételkedő talmudista: Elisa ben Abuja a paradicsomkertben

A talmudi kor kutatóit nemzedékek során át foglalkoztatták -- és foglalkoztatják mind a mai napig -- azok a történetek, amelyek Elisa ben Abujáról szólnak: ő az a tanna, {1} aki átlépte a hagyományos hit határait, és ahér, azaz «más» lett (más olvasat szerint: ahór, "megháttráló, "hátról levő"), azaz olyan valaki, aki visszahúzódik. A kérdés lényege: mi indította e bölcsöt arra, hogy nonkonformista legyen, és miben állt elhajlása, amely azután a kiközösítéséhez vezetett.

A témáról számos cikket és könyvet írtak. A talmudi és a midrási források nem egységesek a hagyomány közvetítésében, és szövegük nem is eléggé világos, így nem csoda, hogy mindig új és új értelmezések sarjadtak ki belőlük.

Négy bölcs a Paradicsomkertben

A meglehetősen egyszerű alaptörténet minden esetben szinte ugyanabban a megfogalmazásban áll előttünk, csupán csekély eltérésekkel a változatokban. {2} Már a korai forrásokban felbukkan, kezdve a Toszeftától egészen az agádikus midrásokig. Ez az alaptörténet arról szól, hogy négy bölcs: Ben Azzaj, Ben Zóma, Elisa ben Abuja és Rabbi Aqiba bejutott a Paradicsomkertbe, három közülük körbetekintett, s mindegyikükkel valami végzetes történt. Ben Azzaj látott és meghalt, Ben Zóma látott és megzavarodott, Elisa ben Abuja látott és "kitépte a növényeket". Csak R. Aqiba "ment be" (vagy: "fel") "sértetlenül" ("épségben") és "jött ki" (vagy: "le") "sértetlenül". Itt most csak Elisa ben Abuja

sorsával foglalkozunk, és megkíséreljük tisztázni, hogy mit jelent a "Paradicsomkert" (a héberben: pardész, "kert"), amely azokra nézve, akik "láttak" benne, végzetes következményekkel járt. Egy további kérdésre is keressük a választ, mégpedig arra, hogy pontosan mi történt Ben Abujával, és mit jelent, amit róla olvasunk, "a növények kitépése".

A tárgy bonyolult, és némi magyarázatra is szükség van ahhoz, hogy tisztán lássuk. A rendelkezésünkre álló első magyarázat, amely keltezése szerint a legközelebb áll a talmudi korhoz, a gaoni korból származik, már amennyiben nem abból indulunk ki, hogy minden, ami e rövid történetről a Babilóni és Palesztinai (Jeruzsálemi) Talmudban, a Toszeftában és a baraitákban áll, már maga is interpretáció. Rav Hai Gaont, aki a kései 10. században élt, megkérdezték a "Négy férfi jutott be a Paradicsomkertbe" kezdetű baraitáról, kérve, hogy adjon rá magyarázatot, "mert sokféle vélemény létezik". Ő azt fejtette ki, hogy a négy bölcs a hékhalot (az Isten trónját körülvevő mennyei termék) ezoterikus világába lépett be, mindegyikük a szellemi elmélyülésének foka szerint, s hogy az elbeszélés szerzője a "Paradicsomkert" (pardész) szón a hékhalotot értette, továbbá, az illető bölcsek az isteni trónszekeret (merkáva) pillantották meg.{3} A "Paradicsomkert" és a "látás" szavakra ez a leggyakoribb magyarázat, és összhangba lehet hozni az elsődleges forrásokkal is, mert a Toszeftában és a baraitákban is az isteni trónszekéről van szó ebben az összefüggésben. R. Jochanan ben Zakkai és R. Eliezer ben Aruch erről vitáztak, illetve a király "Paradicsomkert"-jéről, amelynek emelete is van, s mindenkit óvnak attól, hogy oda bepillantson és bámészkodjék. A "kitépthe a növényeket" kifejezést a következőképpen magyarázza Rav Hai: "A «más» kitépthe a növényeket -- ez hasonlat, amely az alapelve (ikkar) vonatkozik, és mivel a «más» kárt és zavart okozott, olyan valakihez hasonlít, aki a Paradicsomkertbe belépve kitépi a növényeket, mert a «más» két

hatalmasságban hitt, miként a mágusok,{4} akik Hormint és Ahormint (egy másik változat szerint: Hormiz és Ahormiz) mondanak, azaz a jó és rossz principiumban, a fény és sötétség központjában (hisznek)." A "kitépte a növényeket" ilyen értelmezése a Babilóni Talmud egy helyén alapul (Chagiga 15a), ahol is arról van szó, hogy Elisa a Paradicsomkertben látta Metatron angyalt, azt, akinek megengedettett, hogy Izráel érdemeit feljegyezze, és az angyal így szólt hozzá: "Vigyázz, bizony nincs két hatalmasság", ami a dualisztikus istenszemléletre utal. Az ikkar, azaz "alapelv" szón Rav Hai az istenlét hitbéli alapjait érti. Ily módon az Elisa kapcsán használt kifejezés nem más, mint talmudi eredetű elnevezése az istentagadónak, az "ateistá"-nak, aki a zsidó tanítás alapelvét tagadja.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a következő évszázadok folyamán aránylag kevés érdeklődés mutatkozott Elisa ben Abuja tévelygései, valamint az ezzel kapcsolatos kifejezések -- "Paradicsomkert", "kitépte a növényeket" -- megfejtése iránt. Rasi a Chagiga kommentárjában (14b) azt írja, hogy a négy bölcs az istennév kimondása révén valóban fölemelkedett a mennybe, azonban a Toszafot szerzői inkább Rav Hai racionalista magyarázatát részesítik előnyben; eszerint csak úgy tűnt nekik, mintha felszálltak volna. Maimonides{5} a Paradicsomkertbe való belépést úgy értelmezi, mint a Teremtés művének szemlélését és megismerését. Általában azonban nem mutatkozott érdeklődés a «más» személye iránt, aki eltávolodott a bölcsek világától. Öt magát, de még az emlékezetét is kiközösítették. Csak a haszkala (a felvilágosodás) korában élénkült fel iránta az érdeklődés, egy olyan kor kezdetén, amikor -- a 19. században -- a zsidó tudományban a kritikai módszereket kezdték alkalmazni. Elisa nonkonformizmusa vonzotta azokat, akik szerettek volna kitörni a szűk rabbinikus világból, s rátalálni a világi kultúra útjaira. Meir Ha-Lévi Letteris Goethe Faust-jából készített szabad fordításának a Ben Abuja címet adta (Wien, 1865): "Ének Elisa Ben Abuja hűtlenségéről, aki kutatásaiban

behatolt a csodákba, és áldozatul esett az alvilágnak és a rontó Sátánnak." Moses Loeb Lilienblum, az ismert író, művét, melyben a kézműipar és a munka jelentőségét tárgyalja az egyén és a nép életében, az "Elisa ben Abuja tanítása" címmel adta ki.{6} Ennyit a szépirodalomról és a publicisztikáról.

A történeti-kritikai kutatásban az utolsó száz év folyamán különböző tudományos véleményekre bukkanhatunk Elisának a rabbinikus közegetől való elfordulásáról, valamint kiközösítésének okairól. Csak nemrég jelent meg egy ragyogó tanulmány, "Elisa bűne" címmel, Jehuda Liebes tollából,{7} ez a történet magyarázatának új útjait keresi.

Mindamellett, meg kell jegyeznünk, hogy a neves kutatók megállapításainak nagy része pusztán spekulatív, és a rendelkezésünkre álló források alapján nem lehet bizonyítani őket -- csupán halvány utalásokra tudnak itt-ott támaszkodni. Az a benyomásunk támad, hogy e kutatók magyarázatait erősen befolyásolták a haszkala korában született előítéletek.

R. Aqiba és Elisa

Mindenekelőtt, vizsgáljuk meg, mit tudunk R. Aqiba és Elisa kapcsolatáról. Az világosan kiderül a forrásokból, hogy a két tudós ugyanahhoz a nemzedékhez tartozik, hogy Hadrianus császár idején (2. sz.) éltek; mindkettő a tanítója volt R. Meirnek. Olyan forrásunk viszont nincs, amely arról tanúskodnék, hogy kapcsolatban álltak volna egymással, netán találkoztak volna.

Maga a történet a következőképpen hangzik. "Négy férfi jutott be a Paradicsomkertbe", mégpedig Ben Azzaj, Ben Zóma, Elisa ben Abuja és R. Aqiba, ez azonban nem jelenti azt, hogy négyüknek a közös útjáról van szó. A Palesztinai Talmud, Chagiga 2,1 (77b) és más párhuzamos

helyek arról számolnak be, hogy R. Méir a következő helyekhez fűzött magyarázatot: Jób 42,12 ("Az Ur pedig jobban megáldotta a Jób életének végét, mint a kezdetét"), és Préd. 7,8 ("Jobb akármi dolognak a vége, mint a kezdete"). És ekkor Elisa szigorúan megintette, hogy tanítója (ti. a R. Méiré), azaz R. Aqiba, nem így magyarázta a szöveget. Sok kutató azonban, kezdve Isaak Hirsch Weisstől, mind máig, a kettejük közötti ellenséges viszonyt rendszeres módon próbálta bizonyítani, mégpedig azoknak a mondásoknak alapján, melyeket Elisának tulajdonítottak. Ezek szerint Elisa a fiatal korban végzett tanulmányokat dicséri, és hasznosnak tartja őket, szemben az idős korban folytatott tanulmányok hátrányaival. A modern kutatók véleménye szerint ez gúnyos utalás lehet R. Aqibára, aki nem gyermekként tanulta a Tórát, hanem már idősebb korában.{8}

Finkelstein ezekben a mondásokban a féltékenységet kifejeződését is látja, R. Aqiba lekicsinylését az előkelő Elisa ben Abuja részéről, minthogy az előbbi alacsonyabb társadalmi helyzetből emelkedett a tekintélyes rabbi státusába.{9} Ami Elisa hitét és hitehagyását illeti, szintén különböző felfogásokkal találkozunk: megtagadta az isteni igazságot, behódolt a dualizmus gnóosztikus tanának -- sőt, a kereszténység útjára tért.{10} Jehuda Liebes fent említett könyvében más magyarázatot terjeszt elő: hogy ugyanis Elisa fő bűne nem valamely tényleges hiba volt, "hanem jelleme és magatartása, amelyből hiányzott a félelem és alázat -- holott ez a misztikával való foglalkozás legfőbb feltétele".{11}

Minden, amit Elisa ben Abujáról tudunk, a zsidó irodalomban található, nincs semmi más forrásunk a személyéről. Nincsenek külső, párhuzamos tudósítások. Meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy ha egy ilyen kiváló talmudi személyiség áttért volna a kereszténységre, akkor az egyházatyák, akik a rabbinikus világban bizonyos mértékig tájékozottak

voltak, már csak azért is, hogy a saját tanításukat szegezhezzék szembe vele: az egyházatyák nem mentek volna el szó nélkül egy ennyire jelentős esemény mellett.

Elisa mint bölcs tanító

Amennyiben a kritikai kutatásban a talmudi bölcsek azon mondásához tartjuk magunkat, hogy a bíró csak annak alapján ítéljen, amit a saját szemével lát (Babilóni Talmud, Szanhedrin 6b), akkor a jelen esetben is csak a talmudi és midrási forrásainkat szabad figyelembe vennünk. És ha ezekben a forrásokban az elbeszélésnek különböző változatai fordulnak elő, kutatásainkban nekünk is arra kell figyelmünket összpontosítanunk, ami valamennyi változatban közös. Ebből következik, hogy azokat a kifejezéseket és beszédfordulatokat, amelyek nem eléggé ismerősek a számunkra, vagy úgy kell magyaráznunk, mint "azt a tételt, amely a tartalomból bontható ki" {12} -- azaz az adott szöveghely irodalmi összefüggéseiben kell elemeznünk --, vagy pedig a szóban forgó kifejezések más előfordulásainak vizsgálata révén kell megfejtenünk.

Kétség nélkül megállapítható, hogy pályája elején Elisa ben Abuja a legtekintélyesebb bölcsek közé számított. Bár nem derül ki világosan, hogy kik voltak a tanítói, a Palesztinai Talmud egy elbeszéléséből (Chagiga 2,1 (77,2)) kivehető, hogy apja, Abuja, fiát már a körülmetélés napján a Tórának szentelte, és házába nemzedékének legnagyobbjait hívta meg -- köztük R. Eliezert és R. Jehósuát. Ennek alapján feltehetjük, hogy a nevezettek voltak Elisa tanítói. Hagyományos irodalmunk minden kísérlete ellenére, hogy elhalványítsa a bölcsek között játszott szerepét, maradtak fenn egyértelmű utalások arra, hogy jelentős szerepet játszott a halákhikus vitákban. Ez nem csupán abban mutatkozik meg, hogy tanára volt R. Méirnek, a

Misna atyjának. Többek között arról is szól elbeszélés, hogy amikor R. Cádók nem tudta, hogyan kell gyászolnia, mert apja haláláról csak három évvel később értesült, "elment és megkérdezte Ben Abuját és a körülötte lévő véneket (bölcseket)". Nincs szükség arra, hogy egy másik halákha (Nasim 44b) hasonló elbeszélése alapján, amely szerint R. Jehósua ben Elisáról van szó, Elisa ben Abuja nevét kérdéssé tegyük.{13} Korábban idéztük véleményét az Atyák bölcs mondásaiból (Pirké Abot 4,20) arról, aki a Tórát mint gyermek tanulja. Több mondása azonban számunkra az Abot de R. Nátán alapján ismert (A változat, 24. fejezet). Ezek a Tóra tanulmányozásának, a jó cselekedeteknek és a törvény megtartásának dicséretéről szólnak, és szavai a legszebbek közé tartoznak, amelyeket valaha ebben a tárgyban elmondtak. Mi történt hát Elisával?

Elisa kételyei

Már előljáróban említettük, hogy az Elisa eretnokségéről, továbbá a «más»-sá válásáról szóló történet kezdete minden forrásunkban ugyanúgy hangzik, egy-két jelentéktelen különbségtől eltekintve. "Négy férfi jutott be a Paradicsomkertbe", és "láttak". Elisa ben Abuja "látott és kitepte a növényeket". Ami a "Paradicsomkert"-et illeti, valamint a "látás"-t, abban semmi kétség, hogy ezek a szavak misztikus elmélyedést jelentenek Isten létében és a Teremtésben. Mint már megjegyeztük, ez magából a Toszeftából kiderül, mivel az elbeszélés folytatása óvja az embert attól, hogy a Paradicsomkertbe bepillantson, valamint hogy oda fölmenjen, s éppígy attól, hogy a fény és a hó felé forduljon, nehogy megégesse magát. Ben Zómáról beszélnek majd, hogy amikor gondolataiba merült a Teremtés művéről, R. Jehósua odalépett hozzá, majd e szavakkal fordult tanítványaihoz: "Ben Zóma nincs magánál." Azok közül, akik a Paradicsomkertbe léptek, háromnak a sorsa rejtett veszélyekre utal, olyan veszélyekre, amelyeket e "látás" idéz elő. Magának Ben Zómának a következő

mondást tulajdonítják: "Ne pillants be Ádám szőlőskertjébe; ha bepillantottál, ne szállj le oda; ha leszálltál, ne nézz oda; ha odanéztél, ne érintsd meg; ha megérintetted, ne egyél belőle. Ha azonban az ember eszik, eldobja az életét, ebben a világban éppúgy, mint az eljövendőben" (Abot de Rabbi Nátán, B. változat 33). Mindez annyit jelent, hogy a Szentséges -- áldott legyen -- szőlőskertjének (paradicsom, pardész) sajátos megítéléséről van szó.

Mi az, ami Elisa ben Abuja hitét a veszélyekkel terhes látás után megrázta és megsértette? A Palesztinai és Babilóni Talmud, valamint a Midrások forrásadataiból, amelyek a "Négy férfi jutott be a Paradicsomkertbe" baraitán alapulnak, és megkísérlik, hogy a "látás"-ra és hitehagyásra racionális magyarázatot találjanak, kétféle következtetést vonunk le.

a) Elisa mondja: "Vigyázat, nincs két Hatalmasság." Ez annyit jelent, hogy Elisa kezdett kételkedni Isten egységében, a dualisztikus hit felé fordult, ennek az ő korában sok követője volt. R. Hai Gaon szavai szerint különbséget tett a jó és a rossz eredete között. A tárgy foglalkoztatta bölcseinket abban a korban, amint a Talmud más helyeiből is kitűnik, pl. a Rabban Gamliél és a császár közötti beszélgetésből, amely az Írásból akarja venni a bizonyítékot arra nézve, hogy két Világteremtő van (Babilóni Talmud, Szanhedrin 39a), s ugyanígy az eretnekekkel való vita, amelyet a Rabbinak tulajdonítanak (Babilóni Talmud, Chullin 87a) stb. Ugyanebbe az irányba mutat a zoroasztrizmus két -- ellentétes -- isteni principiumának (Hormuzd és Ahriman) említése (ld. fent).

b) Elisa elveszti hitét a theodiceában (isteni gondviselés), hitét a Teremtő Isten gondoskodásában teremtményeiről, a törvényhez hűségesek jutalmában és a törvényszegők büntetésében. Ennek oka a csalódás, amelyben az őt körülvevő hétköznapi valóság szemlélése folytán része volt. A különböző változatok nagyon

leegyszerűsítve adják elő forrásainkban ezt a történetet. Az egyik verzió szerint látta a tolmács Hucpit (vagy: "egy nagy ember", vagy: "R. Jehuda, a pék (ha-nachtom)) nyelvét", {14} amint azt "valami «más» viszi", "disznó" (vagy: "egy kutya szája", vagy: "a szemétre van dobva"). "És így szólt: egy száj, amelyből gyöngyök peregtek, a port fogja nyalni? Majd távozott és bűnt követett el." (Vagy: "Ez az a nyelv, amely egész élete során a Tórában fáradozott? Ez a Tóra, és ez a jutalma? Ugy látszik, nincsen jutalom, és nincsen a holtak feltámadása.") A történet egy másik változata szerint látott egy embert, aki egyidejűleg két olyan parancsolatot teljesített, amelynek jutalma fel van jegyezve a Tórában: apjának kérésére ("Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy e földön" -- Ex. 20,12) felmászott egy madárfészekhez, hagyta az anyamadarat elröpülni, a fiókákat pedig megfogta ("...bocsásd el az anyát, és a fiakat fogd el magadnak, hogy jó legyen dolgod és hosszú ideig élj" -- Deut. 22,7); mégis, amint lemászott, leesett és meghalt (vagy: "megmarta egy kígyó és meghalt"). És így szólt: "Hol van ennek az embernek a jutalma, hol a hosszú élet?" Elisa ben Abuja nem fogadta el a bölcssek (R. Jákob vagy R. Aqiba) magyarázatát, amely szerint a parancsolat megtartásának jutalma az eljövendő világban következik, és amely elveti a naiv hitet, hogy minden igaz ember azonnali jutalmat várhat cselekedetéért. {15}

A megnevezett forrásokban még további okait is találjuk annak a megállapításnak, hogy Elisa ben Abuja "rossz utakra tért". Legendaszerű leírásokról van szó, amelyek aligha elégíthetnek ki bennünket, ha meg akarjuk ismerni a valódi lefolyását ama változásoknak, amelyek a bölcs belső világában végbementek. Csak akkor járhatunk sikerrel, ha racionálisan értelmezhető utalásokat próbálunk keresni. Megtudjuk például, hogy az eretnesség mérge már az anyaméhben beléje hatolt, mert "amikor anyja viselő volt, és elment a bálványimádó házak előtt, ahol az eretnesség bűzlött, ez a bűz mint a kígyóméreg hatolt az anyaméhbe"

(Palesztinai Talmud, Chagiga, ibid.). Heiman (i.h.) azzal a magyarázattal próbálkozik, hogy anyja elkényeztette Elisát, oly mértékben, ahogyan az a tiszta zsidóság szerint nem fogadható el. Itt utalást vél felfedezni arra, hogy Elisát vonzotta a kereszténység, méghozzá a Babilóni Talmud (Chagiga 15b) egy mondása alapján: "Azt beszélték a «más»-ról, hogy amikor a Tanházban állt, számos eretnek irat esett le az öléből." Ezt a véleményt azonban már korábban cáfoltuk; nincs semmi értelme, hogy feltegyük: éppen a jutalomban és megtorlásban, valamint a halottak feltámadásában való hit hiánya vitte volna közel a kereszténységhez. Ugyanazon a helyen egy másik elbeszélés Elisa apját, Abuját hibáztatja, aki fiát körülmetélésének napján a Tórának szentelte, és pedig nem "az Ég kedvéért", hanem a hatalom miatt, amely a Tórában rejlik, amint ezt R. Eliezer és R. Jehósua tanulmányai jelzik, így a Tóra az ő kezében nem állhatott meg. Ebből az elbeszélésből arra lehet következtetni, hogy legendaszerű toldalékokról van szó, amelyek későbbi időkben szövődtek Elisa alakja köré.

A Holocaust nemzedékének megrendültsége

Feltesszük a kérdést, hogy vajon csupán ez a hitbéli válság -- azaz a Teremtés kérdéséről való spekulációk, valamint a világ Isten általi igazságos kormányzásában való kétely: vajon valóban ez a hitbéli probléma volt-e a fő oka Elisa ben Abuja eltávolításának a bölcsek köréből, és kiközösítésének Izráel gyülekezetéből. Ez a feltevés igencsak problematikusnak bizonyul, amikor a bölcsek prédikációit átvizsgálva, rábukkanunk a nagyon is egyértelmű, "az Ég ellen" fordított szavakra, a theodicea és az isteni gondviselés kérdését illetően. Ezeket a kifejezéseket a legnagyobb rabbiknak is a szájába szokták adni, anélkül, hogy a helyzetüket Izráel gyülekezetében ez a legcsekélyebb mértékben is érintette volna. A Holocaust nemzedékéhez hasonlítható rabbi-nemzedék ilyen vitáin nem kell csodálkoznunk: a

pusztulással fenyegető események természetsszerűleg ébresztettek effajta gondolatokat, támasztottak bizonytalanságot és kételyt az Isten igazságosságában való naiv hittel szemben. Szeretném ezt a tételt néhány példával megvilágítani.

a) A Tanchuma fenntartotta hagyomány szerint amikor a Szent -- áldott legyen -- Ádámnak felrója, hogy bűnével a halált okozta, Ádám azt veti a vád ellen, hogy a halálos ítélet már a világ teremtmése előtt készen állt, anélkül, hogy az ő bűnével bármilyen kapcsolatban lett volna, Isten így csak ürügyet keresett (Tanh., Vajesev 4).

b) R. Simeon Ben Jochai prédikációjában "a te atyádfiának vére kiált hozzám a földről" (Gen. 4,10), súlyos panasz jut kifejezésre Isten ellen, amennyiben a Szentnek -- áldott legyen -- önvádat tulajdonít Kain halála miatt. A két atléta hasonlatával él, akik a király előtt versenyeztek. A kettő közül az egyiket a király szeme láttára meggyilkolják, anélkül, hogy az beleavatkoznék. R. Simeon Ben Jochai prédikációját e szavakkal kezdi: "Nehéz ilyen szót szólni, és lehetetlen a szájnak, hogy magyarázza" (Gen. Rabba 22,9).

c) Egy harmadik példa ugyancsak a testvérgyilkossággal áll összefüggésben, a következő vers magyarázatánál: "Örzője vagyok-e én atyám fiának?" (Gen. 4,9). A magyarázat arra irányul, mintha Kain a Szent -- áldott legyen -- előtt azt állította volna, hogy ő -- ti. Isten -- az ő atyjafiának örzője; anókhi, azaz "én" ugyanis az "Én vagyok az Ur, a te Istened" vers alapján köteles arra, hogy teremtményeit a gyilkosságtól megvédje (Tanchuma, Beresit 9).{16}

Ebből az időből nagyszámú és sokféle példát lehetne még felhozni, hiszen nem kevés az isteni gondviselésben való hitet érintő gondolat és megállapítás. Ezek a gondolatok nem kevésbé merészek, mint Elisa ben Abuja

gondolatai, aki maga is tanúja volt azoknak az atrocitásoknak, melyeket a rómaiak követtek el Izráel legnagyobbjai ellen. A veszedelem és a pusztulás idején nem szemlélhette az ember közömbösen az eseményeket. Csak két lehetősége volt: az egyik a zsidó identitás, a zsidósághoz való tartozás érzésének megerősítése a hit és a bizalom elmélyítése által. Ezt a felfogást látjuk a különböző vigasztaló midrásokban.{17} Ugyanilyen megítélés alá esik a Tórával való elmélyültebb foglalkozás, a parancsolatok megtartása, amint az a javnei Tanházban és egyéb vallási központokban történt. A másik lehetőség a fentiekkel éppen ellentétes következtetések levonása volna, egészen odáig, hogy az már a zsidó identitás teljes feladását jelentené. Ily módon a mi feladatunk az, hogy Elisa ben Abuja meggondolásainak a tényleges következményeit vizsgáljuk meg -- mert éppen a következmények azok, amelyek őt a bölcsek közül -- s ezáltal egész Izráelből -- kivetették. Ezt a vizsgálatot a rendelkezésünkre álló források alapján -- a kétes értékű spekulációkat elvetve -- kell elvégezni.

Kerítés a Tóra körül

Az elsődleges források legelső tanúságtétele a látás következményeiről abban áll, hogy maga az elbeszélés beszámol róla: Elisa "kitépte a növényeket". Nem tudjuk azonban, hogy ennek a kifejezésnek mi az értelme, így meg kell vizsgálnunk, hogy a metaforikus kifejezés más helyeken milyen jelentésben fordul elő. Az Abot de Rabbi Nátán (B változat, 1. fejezet; Gen. Rabba 19,3 nyomán) szövegében ezt a kifejezést a Tóra megszegése értelemben találjuk: "Építsetek kerítést a Tóra köré. A kerítéssel körülvelt szőlőskert más, mint az, amely nincsen körülkerítve; a szükségesnél nagyobb kerítést ne csináljon az ember, nehogy leomoljon, és kitépje a növényeket." A Deuteronomium Rabba egy midrása még jobban beleillik a vizsgált szövegösszefüggésbe (Deut. Rabba 7,4): R. Simeon Ben Halaphta ezt mondja: Aki

tanulta a Tórát, és nem tartja be, annak a büntetése súlyosabb, mint aki egyáltalán nem tanulta (és így nem tarja be). Mi az, ami megfelel ezeknek a szavaknak? Egy királynak pardész-e ("kert", "liget") volt, s abban két bérlőt dolgoztatott. Az egyik fákát ültetett, majd kitépte őket, a másik semmit nem ültetett, és semmit nem tépett ki. Melyikre haragszik a király? Vajon nem arra-e, aki ültetett és kitépett? Ezért a büntetése annak, aki tanulta a Tórát, és nem tartja meg, súlyosabb, mint azé, aki nem tanult semmit." Ez világos beszéd: Elisa ben Abuja azok közül való, akik beültették a király ligetét, azaz ő tanulta a Tórát, foglalkozott tanításaival, de végül "kitépte" őket, és "nem tartotta meg". A bölcsek, akik a Tóra és a parancsolatok megtartásában, azaz teljesítésében, nem pedig csupán a kegyes hitben látták a zsidó identitás lényegét, ezért megharagudtak Elisa ben Abujára, aki elfordult a Tóra tanulmányozásától és a törvény megtartásától, mert "aki tanul, és a tanulástól elfordul, rosszabb, mint bárki «más»" (Babilóni Talmud, Peszachim 49b). Ezt a vétket -- a Tóra-tanulás és a törvény-megtartás elhagyását -- az összes forrás világosan tárgyalja. Mi több, még arról is beszámolnak -- talán némi túlzással --, hogy Elisa ben Abuja tettét egyértelműen és nyilvánosan követte el.

Elisa a tanulás ellen

Annakelőtte Elisa ben Abuja a Tóra-tanulás jelentőségének számos lelkes mondást szentelt, különösen akkor, amikor ez különféle "jótettek"-kel volt kapcsolatba hozható. "Kihez hasonlít az az ember, aki sok jótettet visz végbe, és a Tórát tanulja? Ahhoz az emberhez, aki előbb kövekből épít, majd azután téglákból; még ha nagy víz jön is, és elönti a köveket, akkor sem tudja őket a helyükből kimozdítani" (Abot de Rabbi Nátán, A változat, 24. fejezet). Vagy: "A Tóra szavainak birtokába jutni éppen olyan nehéz, mint amilyen nehéz megszerezni egy aranyedényt, s éppoly

könnyű elveszíteni, mint amilyen könnyű egy üvegedénytől megfosztatni" (ibid.). Hogyan alakul a továbbiakban Elisa ben Abuja viszonya a Tóra tanulmányozásához? Míg R. Aqiba továbbra is tömegeket gyűjtött maga köré, és Róma törvényével szembeszegülve, súlyos fenyegetésekkel dacolva a Tórával foglalkozott, mert abban látta a nép létét és identitását, {18} Elisa ben Abujáról megtudjuk, hogy ő viszont eltévelyedett, és megkísérelte, hogy Izráel fiait visszatartsa a Tóra tanulmányozásától. Az a gondolat, hogy Izráel népének sem léte, sem identitása nem lehetséges a Tóra-tanulmány nélkül, már száz évvel R. Aqiba előtt kifejezésre jutott. Alexandriai Philón számol be arról (Flaccus 53), hogy Flaccus római kormányzó az 1. század elején az alexandriai zsidók gyülekezését, valamint a zsidó parancsolatok megtartását abban a tudatban tiltotta meg, hogy ezek jelentik a zsidók számára a védőbástyát és biztonságot, s nélkülük a megsemmisülésnek néznek elébe. Az Énekek éneke midrása (ad Én. 1,4) ezt mondja: "Hogyan tépte ki a növényeket? Amikor belépett a Tanházba, és látta a gyermekeket, akik eredményesen tanulják a Tórát, szólt hozzájuk, azok pedig elhallgattak." Ennél még részletesebb a Palesztinai és Babilóni Talmud leírása (Chagiga 2), amelyben még azzal is megvádolják, hogy azokat a tanulókat, akiket a Tórával való foglalatosságban talált, megölte. Ez azt jelenti, hogy Elisa most már azon igyekezett, hogy a Tóra-stúdiumot -- amelyre nemzedékének bölcsei úgy tekintettek, mint a nép létének és identitásának alapjára, és amelyről azelőtt ő maga is lelkes prédikációkat tartott -- csorbítsa és támadja. Ugyanez érvényes a törvény megtartására. Minden, amit a források a látás következményeiről mondanak, erre mutat. Hogy megtudjuk a bölcsek véleményét Elisáról -- akár a saját nemzedékében, akár pedig az utána következőkben --, egyáltalán nem szükséges, hogy minden egyes forrásadat történeti értékű és hiteles legyen. A dolog lényege a fontos. Megtudjuk forrásainkból, hogy Elisa ben Abuja leányai elmentek Rabbihoz (a Patriarcha, azaz R. Júda, a Misna

szerkesztője, 200 k.), és valami jótékony cselekedetre kérték, így szólván: "Rabbi, ne tekintsd (Elisa) tetteit, tekintsd a tanításait" (Palesztinai Talmud, Chagiga, i.h.). Ez azt jelenti, hogy Rabbi elvitatta a leányok jogosultságát a jótékony cselekedetre apjuknak a tettei miatt. R. Aqibáról ezzel szemben annak okát, hogy ő a Paradicsomkertbe sértetlenül jutott be, és sértetlenül tért vissza, a következők szerint tudjuk: "Nem azért, mintha nagyobb volnék a társaimnál,{19} hanem mert a bölcsek a Misnában így tanítják: A cselekedeteid visznek közel, és a cselekedeteid távolítanak el" (Énekek én. Rabba ad 1,4). Ez azt jelenti, hogy a cselekedeteid döntik el, belül vagy-e még, vagy pedig már kívül.

Mivel Elisa immár letért a "helyes út"-ról, örömházakba kezd járni, és megsérti a szombatot: "Kiment, talált egy öröMLEányt, és megkívánta. A leány így szólt: Nem te vagy-e Elisa ben Abuja? Ő pedig (szombaton!) kihúzott egy retket az ágyásból, és (az örömlánynak) adta. A leány ezt mondta: Ő egy «más»." (Babilóni Talmud, Chagiga 15a.) Ugyancsak szombaton kihívóan ellovagol a Tanház előtt, és még át is lépi a sabbat napján megengedett határvonalat (uo.). Egy másik változat szerint az Engesztelőnapon, amely történetesen épp szombatra esett, számárháton haladt el a Szentek Szentje előtt.{20} Hangot hallott a Szentek Szentjéből, amely így szólt: "Tartsatok bűnbánatot, fiaim -- kivéve a «más»-t: mert az ő számára nincsen bűnbánat" (Palesztinai Talmud, Chagiga, ibid.). A bölcsek még a római ellenséggel való együttműködéssel is megvádolták, mert ez utóbbi kényszerítette a zsidókat arra, hogy meggyalázzák a szombatot, miután ők ravaszul megpróbálták valami módon a sabbat megsértését elkerülni.

Elisa ben Abuja teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy a többi rabbi -- s mindenelőtt R. Aqiba -- véleménye szerint az igaz és helyes zsidó élet alapja a cselekedet és jótett, és hogy igenis várható a jutalom

vagy fizetség, még ha nem is azonnal, s nem egyszerű és érezhető módon, "ezen a világon"; az atyját tisztelő fiú halála, annak halála, aki a madárfészekre vonatkozó parancsolatot megtartotta, valamint a tolmács Hocpit halála -- akinek "ajkáról a Tóra gyöngyszemei peregtek" -- nem ingatta meg a rabbik hitét a törvény megtartásában. "Az Ur pedig jobban megáldotta a Jób életének végét, mint a kezdetét..." (Jób 42,12). E vers magyarázatánál Elisa R. Aqiba prédikációjára emlékezteti tanítványát, R. Méirt: "A parancsolatok és jótettek miatt, melyeket kezdetben cselekedett, Isten megáldotta az ő életének végét" -- azaz az érthetetlen csapások után, melyeket elszenvedett, végül megkapta jótetteinek jutalmát. Mindamellet, az élet valóságára tekintettel Elisa ben Abuja tagadni kezdte az isteni viszonzás (jutalmazás) tanát, és miután a törvény megtartását Isten és Izráel népe közötti szerződésféleségnek fogta fel -- amely szerződés a kölcsönös adok-veszek alapon nyugszik --, csalódott, levonta a következtetéseket, és letért a "helyes út"-ról, rálépett a tarbut ráah (a rossz erkölcs) veszedelmes útjára.

(Fordította: Lukács Ilona)

Jegyzetek

{1} Tanna: a Misna korának bölcse.

{2} Itt a következő elsődleges forrásokat kell tekintetbe venni: Palesztinai (Jeruzsálemi) Talmud, Chagiga 2:1, 77b; Babilóni Talmud, Chagiga 15b; Toszefta, Chagiga 2:3; Énekek éneke Rabba 1; Préd. Rabba 7; Babilóni Talmud, Kiddusin 39b; Chullin 142a.

{3} B.M. Lewin, Ocar ha-geonim (Jerusalem, 1931), 15. old.

{4} A szövegben: amgosim, azaz perzsa papok.

{5} Misné Torah, Hilchot Jeszodé ha-Torah, 4.

{6} Esszé formájában annak idején megjelent a Ha-Emet c. héber szocialista folyóiratban (1877), az "1877, Engesztelőnap" kihívó keltezéssel. Könyv alakban az irat 1947-ben jelent meg Jeruzsálemben.

{7} Héberül; Jeruzsálem, 1986.

{8} I.H. Weiss, Dor dor we-dorshaw (New York & Berlin, 1924). Kevésbé határozottan Bacher Vilmosnál: Die Agada der Tannaiten, I, 2. rész (Berlin, 1922), 140. old.

{9} Louis Finkelstein, Akiba -- Scholar, Saint and Martyr (2. kiadás, New York, 1970), 111. old.

{10} Finkelstein, ibid.; Jacob Brill: Einführung in die Mischna (Frankfurt a.M, 1876), (héber ford.), II, 215. old.; A. Hyman, Geschichte der Tannaiten und Amoräer (London, 1870), (héber ford.), "Elisha Ben Abuya" c. alatt, I. kötet, 156. old.

{11} I.m., 27. old.

{12} Hillél hermeneutikájának egyik szabálya, vö. Toszefta, Szanhedrin 7:11.

{13} Vö. A. Hyman, ibid.

{14} Hadrianus császár korának két zsidó mártírjáról van szó.

{15} Az említett változatokat a fent (1. jegyz.) megjelölt forrásokból idézzük.

{16} Vö. még Meir Ayali, Emsol lecha masal (Tel Aviv, 1988), 23. és 73. old.

{17} Ezek között is számos, igen merész midrás található, elképesztő szemrehányásokkal Isten és a próféták ellen. Vö. M. Ayali, Al ha-nechma we-al ha-geula (Tel Aviv, 1976), 34. és 49. old.

{18} Vö. Babilóni Talmud, Berakhot 61b, a híres róka-hasonlattal.

{19} Természetesen Elisáról van szó.

{20} Ez megmagyarázza, miért keltezte éppen "Engesztelőnap"-on "Die Lehre des Elischa Ben Abuya" c. tanulmányát M.L. Lilienblum (vö. fent, 6. jegyz.).

Meir Ayali más cikkei magyarul:

"A köpcsényi Haggáda", Múlt és Jövő UF 1, no. 1 (1990),
121-123. old. (Fordította: Margitta Nóra)

"Gyermekkorom a kismartoni Judengasséban", Múlt és Jövő
UF 2, no. 1 (1991), 98-102. old. (Fordította: Lukács
Ilona)

Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő
korábbi füzetekben megjelent:

1. szám (1988. december)

Ephraim E. Urbach, "Akadémiai kutatás és vallási
tudomány"

Scheiber Sándor, "Tudományos feladataink" (20,- Ft)

2. szám (1990. február)

Éliás József, "Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának
megértéséhez" (10,- Ft)

3. szám (1990. december)

Telegdi Zsigmond, "A magyar nyelvtanírás kezdetei
és a héber grammatika" (Bacher Vilmos Emlékelőadás,
1939) (20,- Ft)

4. szám (1992. március)

Frigyesi Judit, "Lebegő ritmus: A kelet-európai zsidóság
különös zenei stílusa" (30,- Ft)

אָוואָלען עמ׳עס ווען זײַן שױלע: שױלע ווען
 זײַן שױלע ער שױלע שױלע: — אַזעל געזען
 זײַלעסן זײַן: עסעל שױלע ווען: שױלע זײַן:
 אָוועק אַזעל זײַלעסן: עסעל אַזעל: עסעל שױלע
 — ווען אָוועק שױלע: ווען זײַן שױלע ווען עסעל
 שױלע „ווען עסעל ווען“

זײַן זײַלעסן זײַלעסן זײַלעסן זײַלעסן: — זײַלעסן עס זײַן
 אָוועק אַזעל עס: ווען זײַן זײַלעסן זײַלעסן: שױלעסן
 זײַלעסן זײַלעסן ווען געזען: זײַלעסן שױלע זײַן:
 אָוועק אַזעל ווען זײַלעסן ווען: זײַלעסן עס: שױלעסן
 זײַן ווען זײַן זײַלעסן זײַן ווען זײַן זײַן זײַן
 זײַלעסן זײַלעסן זײַלעסן: שױלע: זײַלעסן זײַלעסן
 ווען אָוועק זײַלעסן זײַן זײַלעסן זײַלעסן
 „אָוועק ווען עס זײַלעסן ווען עסעל“: אָוועק ווען:
 — שױלע זײַלעסן: אָוועק ווען זײַלעסן

Tartalom

Meir Ayali: A kételkedő talmudista. Elisa ben Abuja
a Paradicsomkertben ... 3

Kiadja az MTA Judaisztikai Kutatócsoport

Budapest V., Pesti B. u. / Piarista köz 1

Levélcím: Budapest, P.O.Box 107, H-1364

Fax no.: (361) 118-3868

Szerkesztette, és felelős kiadó: Dr. Komoróczy Géza

ISSN 0239-1007

Címlapterv: Márton A. András

A címlapon: Engel Tevan István, Elisa kitépi a növényeket
a Paradicsomkertben és kidönti a Tóra kerítését